

На склоні віку.

Розмова в ночі перед новим роком 1901.

— . — . —

Іляріон (*сидить при лампі зайнятий писанєм*).

Зенон (*входить*). Добрий вечір!

Іляріон (*озирнує ся, всміхає ся*). А, добрий вечір! От гарно, що приходиш. Я як раз післав тобі писульочку пневматикою.

Зенон. Щось спішного?

Іляріон (*усміхає ся*). Так. Просив тебе на вродини.

Зенон (*змішаний*). Що? На... А я й не знав нічого... Ну, по-зволь погра — —

Іляріон (*сміється*). Алеж чекай! Ще нема чого їратулювати! Нічого ще не вродило ся, а як уродить ся, то однаково буде їратулювати — чи я тобі, чи ти мені.

Зенон. Не розумію.

Іляріон. Алеж прошу тебе на вродини потвора, що має з'їсти мене й тебе.

Зенон. А!... Ну, то я власне з анальоґічним інтересом прийшов до тебе: просити тебе на похорони.

Іляріон. Нашого спільного батька, ХІХ віку. От і гарно. За одним заходом обійдемо оба інтереси. За одним присідом вечера з обідом.

Зенон. Але може би де на неутральнім ґрунті?

Іляріон. А хибі тобі у мене не досить неутральний? Ми оба, старі кавалери, і моя сестра, стара панна — чи може боїш ся її?

Зенон. Коли тільки вона не боїть ся мене... не цурає ся старого, згрікнілого песиміста — —

Іляріон. Ну, ну, якось то воно буде. Значить, так і бути! Лишаєш ся сьогодні у нас, проводимо час до півночи на розмові, а о півночі — як довг велить, три чарки поважного

Літерат.-Наук. Вістник ХІІ.

11*

токайського на вічну пам'ять усопшому, і всі три чарки об землю! А потім три чарки шампанського в гору — най жив новий володарь! *Le roi est mort — vive le roi!*

Зенон. Або, щоб лишитись при тім крузі ідей, який ти потратив уперед —

*Eiaropeia! Was raschelt im Stroh?
Schlafe, mein Henkerchen, schlafe!*

Іляріон. Цитат не дуже відповідний до веселого настрою, але має в собі дещо правди. Нема сумніву, що декому новий вік буде й катом, а декому добрим царем. Як звичайно. Ну, та поки що прошу сідати.

Зенон. Над чим працюєш?

Іляріон. Властиво се не праця, а так собі... сидів отсе перед картою білого паперу, тай побіг ловити спомини. Почав пригадувати, що властиво дав нам, чим був ХІХ вік? Яким словом спімне його історія?

Зенон. Значить, пробував, так сказати, по ливні перейти по над Ніягарою. Глянути на розбурхані хвилі з висшого становища.

Іляріон. Не сьмій ся. Знаю добре, що се не Бог зна яка філософія. Ніяке око не обхопить нараз більше предметів, не зареєструє більше деталів, ніж на се дозволяє його конструкція, його вдача. І ніякий ум не справить ся нараз з більшою масою материялу, ніж на се дозволяє його вроджена і вироблена сила. Значить, ти справедливо сьмієш ся з усякого філософования над „духом часу“ і справедливо цитуєш Гетові слова:

*Was ihr den Geist der Zeiten heisst,
Das ist im Grund der Herren eigner Geist.*

А про те бувають хвилі, коли чоловікови так хочеть ся побути в просторі часів і подій —

Зенон. Розумієть ся! Аджеж бувають хвилі, коли чоловікови хочеть ся навіть упити ся. Щож, давай, гуляти-мем оба! Як виглядає твоя линовка понад Ніягарою?

Іляріон. Себ-то те, що я вважав би основною появою в історії ХІХ віку? Знаєш, я думав сьак і так і зупинив ся на слові: еманципация.

Зенон. Ха, ха, ха! От іще *nacznynie dziwnego nabożeństwa!* А я би зупинив ся радше на слові: швіндель.

Іляріон. Зеноне! Се не може бути на серію твоя думка!

Зенон. А твоя очевидно тільки наполохане воробців. Еманципация! Ха, ха, ха! Еманципация — марка XIX віку? Ну, сего вже занадто!

Іляріон. Я-ж знаю, всі такі зводження мільонів ріжнородних явищ до одного знаменника мало на що здатні і мають хиба суб'єктивну варгість. Але суб'єктивну таки мають. Коли технольоґ скаже мені, що XIX вік був віком пари і електрики, а капіталіст скаже, що се був вік Ротшільдів, Гудів і Вандербільтів, страйків і картелів, а мілітарист скаже, що се був вік Наполеона і Мольтке, а дипломат скаже, що се був вік Талейрана і Бісмарка і Гледстона і т. д., то в кождім таким реченю буде часть правди, — не ціла правда, але буде рівночасно зазначений певний горизонт, буде дане щось таке, що допоможе мені зрозуміти погляди і уподобання самого автора реченя. А се також не пусте діло, і навіть хто знає, чи не важнійше від винайдення якогось голого, далекого абстракта, що обіймав би сотки таких часткових правд, а не маркував би різко жадної.

Зенон. Ну, добре, мотивуй же свій погляд! Побачу, яку правду ти замаркуєш мені.

Евфрозина *(входить)*. Добрий вечір, пане Зеноне! *(Подає руку)*. Про що панове розмовляєте так живо, коли вільно запитати?

Зенон. Прийшла нам, старим дітям, охота пересипати ся піском. Застановляємо ся глибокоумно над тим, чим був, що дав, що сотворив чи знівечив XIX вік.

Евфрозина. Ну, і до чогож ви додумались?

Зенон. Я? О, я не далеко й бігав, а сказав по просту і стою на тім, що весь XIX вік був швіндель, гумбуг, дурисьвіт тай годі.

Евфрозина. Ха, ха, ха! З яким чудовим запалом ви виголошуєте се! Немов би він був ваш особистий ворог.

Зенон. Бо був! О, маю його по горло!

Евфрозина. А ти, брате, на чім зупинив ся?

Іляріон. Я стою на тім, що ціхою XIX віку в історії буде поклик: еманципация.

Зенон. Чули пані таке? Та гов! Слухай, друже! Звільнюю тебе з мотивованя твого погляду. При дамах опонувати йому небезпечно.

Евфрозина. Чи зачисляєте мене до тих дам, яких слово „еманципация“ дразнить так, як индика червона хустка?

Зенон. Пані, не хочу вам підсувати нічого, але... але сама ваша присутність притуплює вістрє моєї опозиції.

Евфрозина. А коли-б ви знайшли в мині союзника?

Зенон. Як? Я? В пані?

Евфрозина. Ну, так. Коли б я приміром більше хилила ся до вашого погляду, ніж до братового?

Зенон. А, се було-б інтересно! От би ми загнали його в сак, старого, непоправного оптиміста!

Іляріон. Се не так легко, друже мій. А при тім з гори остерігаю тебе: сестра яко союзник більше небезпечна, ніж яко противник.

Евфрозина. Іляріоне!

Іляріон. Се-ж я не в злім значіню мовлю, сестричко! Занадто добре знаю твоє золоте серце, щоб міг припустити, що ти згодиш ся з Зеноном, коли він попустить поводи своїй чорній коняці і піде гуляти по дебрах парадоксів.

Зенон. Ну, ну, не скуби, поки не зловив. Парадоксів! Хто ще знає, хто кого швидше поцупить на парадоксах. Ну, син свої докази! Побачимо, чим ти випалиш.

Іляріон. Поперед усього завважу, що ти мабуть хибно зрозумів слово „еманципация“ і думаєш, що я так звану жіночу еманципацию вважаю найбільше характерною появою XIX віку. Ні, друже, таким тіснозорим ти не мусиш уважати мене. А ось поглянь на історію XIX в. з усіх найважніших точок: із соціяльно-економічної, політичної, національної, глянь на розвій науки, літератури і штуки, то що побачиш? Позволь, що троха допоможу твоїй пам'яті. Еманципация селян на континенті, розпочата при кінці XVIII в. у Франції, робить ся в XIX в. капітальним питанням перестрою європейської суспільности; dokonує ся ступінь за ступнем: 1809, 1848, 1861. Признай, що се факт величезний. А рівночасно починає ся і йде також ступінь за ступнем друга велика еманципация: робітницького стану з під всевлади капіталізму. Імена Оуна, Фуріє, Люї Бляна, Ляссаля, Бебеля, Лібкнехта, Фольмара, Дефюїссо, Генрі Джорджа, Борнса, і Гіндмена, Адлера і соток иньших агітаторів, організаторів та борців за права робітницького стану — чи ж не дають вони визначної марки XIX вікови?

Зенон. Надуживаєш слів, братіку! Боротьба за права робітників, се так, се справді один із важних фактів ХІХ в., але еманципация? Вона-ж тільки починає ся!

Іляріон. А по мойому вона вже довершена. З хвилию, коли репрезентанти робітницької верстви входять до парламентів, роблять ся міністрами, коли робітники здобувають важний вплив і в урядових і в автономічних корпораціях, їх еманципация, тоб-то їх рівноправність являється довершеним фактом. Яких іще прав їм приходить ся добиватись, котріб не були вже привілеями?

Зенон. Так по твоєму робітники вже мають усе? Їм нічого більше добивати ся?

Іляріон. Ей, друже, не підсувай же мені того, чого я не сказав! Я говорю про еманципацию, себ-то про здобуванє рівноправности. Чи селяне здобувши собі рівноправність тим самим одержали вже все? Чи їм не лишилось нічого більше здобувати? Сего чейже не скажеш. Навпаки, тепер тільки вони одержали можливість здобувати все, то-б то, все те, що дає цивілізация для ублагороднення, поліпшення і прикрашення життя. Так само й робітники. Та тільки се вже иньша глава всесвітної історії. Се вже не боротьба за еманципацию, а боротьба за рівність, боротьба страшенно скомілікована і трудніша від усіх дотеперішніх. Отся боротьба буде змістом нового, ХХ-го віку.

Зенон. Ну, нехай і так. Перебігай на поле політики! Яку еманципацию знаходиш ти там?

Іляріон. Кольосальну! Еманципацию від абсолютизму ХVІІІ в. Ми живемо в ній, чуємо її хиби і для того не вповні оцінюємо її значінє.

Зенон. Себ-то значінє нашого конституціоналізму! Га, га, га!

Іляріон. Навіть конституціоналізму. Ті конституційні форми, той парламентаризм, се не такі то вже дрібниці, як здається тобі. І навіть те, що є у нас, не така то вже пародія конституційних форм, як викрикає дехто in der Hitze des Gefechtes. А ти послухай, як говорили, як писали, як висловлювались — навіть у приватних листах — люди в ХVІІІ в., або у нас аж до 1848 року! Як обережно, з якими поклонами і обовязковими компліментами nach oben! Формаль-

ний танець між мечами. І се чуте не покидає тебе навіть, коли маєш діло з такими свободними умами, як Лессінґ. А бач, що зробили ті конституційні форми за несповна пів століття! Як привикли люде говорити, ходити, держати себе! Коли що лишило ся з абсолютизму, то хіба лише деякі мертві форми. Дух його пропав і не вернеть ся. Всі ми, вся Європа, за-своїла собі принципи свободи, здемократизувалась, зреспубліканщилась.

Зенон. Забуваєш про Росію.

Іляріон. Не забуваю. І там той сам новочасний дух, хоча старі форми ще держать ся. Де ти почуєш абсолютистичний дух у словах Пушкіна, Лермонтова, Тургенева, Герцена, Достоевського, Щедрина, Толстого? Чи абсолютизмом навіяна публіцистика Чернишевського, Добролюбова, Шапова, Михайловського, Джаншієва?

Зенон. Ну, ну, покиньмо поезію. Переходь далі!

Іляріон. Головною підвалиною політичної еманципації народніх мас я вважаю — коли позволите се назвати так — три загальники: загальну освіту, загальний військовий обов'язок і загальне голосованє.

Зенон. Особливо загальний військовий обов'язок! Як раз ти трафив кулею в пліт!

Іляріон. Маєш на думці Наполеонівський і пруський цезаризм. Ну, ну, се явища хвилеві і вони не змінюють загального характеру сеї інституції, інституції, що на ділі віддає найвищу езекутиву в руки всеї нації, так як загальне голосованє віддає в її руки найвищу легіслативу.

Зенон. А народня школа дає сему всему фальшиву і глупу директиву!

Іляріон. Може де й дає. Та чи се аргумент против загальної і обов'язкової народньої освіти? Ні, се тільки причина, щоб зробити сю освіту справді широкою, свобідною, вправді народньою. А як раз уже дано ґрунт, то й будова на ньому в часом здвигне ся.

Зенон. Коли всі інтелігенти, не виключаючи міністрів просвіти, президентів та віцепрезидентів намістництв та рад шкільних будуть так думати, як ти. Ну, та правда, ти скажеш: се питанє ХХ-го віку. Нехай і так! Сип далі.

Іляріон. А коли візьмемо на увагу національне питання, то в XVIII-го в. в XIX входимо так, неначе в новий світ. Як Пізаро входив у столицю Монтезуми. В XVIII в. навіть поняття національності окремої і незалежної від держави майже не існує. Польщу крають як сальцесон і тільки в часі окупації відкривають у ній якісь національні різновидності. Те, що заповнює історію XIX віку — відродження національностей, державних і недержавних, і боротьба за їх рівноправність, еманципація національного самопочуття і самопізнання, все те для XVIII в. було чимсь неможливим. А тимчасом у XIX в. се як раз зробилося основою державної політики на всіх полях.

Евфровина. Ах, так! Але національний притиск, а не національна еманципація.

Іляріон. Щож, сестричко: те, що для притисненого видається притиском, се для його противника буде шуканєм ширшого простору для власної нації. Принцип у обох одян, а тільки сили нерівні. Тут очевидно або один згине, або відносини сил мусять уложити ся так, щоб обом можна було жити і розвивати ся. Люди не математичні формули; ідеально-сумірно між ними не йде особливо там, де один одному мусить наступити на пальці і сказати: Посунь ся, грибе, нехай козарь сяде. Всяке людське діло в далеко більшій мірі виплід людської пристрасти, ніж чистого розуму. А для такого великого діла, як відродження і консолідація якоїсь нації, не біда прийняти в рахунок і порцію національної виключности, односторонности чи, коли хочете, шовінізму. Не бійте ся, коли національні потреби будуть заспокоєні, національний голод буде насичений, то нація відкине шовіністичну страву, розум візьме перевагу над пристрастю, загально-людське і спільне над тим, що спеціалізує і ділить. От тим то, любі мої, я як не лякаю ся хвилюючого вибування мілітаризму при кінці XIX в., так само не думаю заломлювати рук над зростом різних національних сепаратизмів, племенних і расових шовінізмів. Усе те — виплоди органічного росту новочасних суспільностей, свого рода Flegeljahre, нехай і так, — але все таки признаки росту, а ніяк не унадку, не декаденції. І при тім усі ті прояви в політичнім, національнім і соціальнім життю, се признаки ще одної, основної еманципації,

може найбільше характерної для XIX в., еманципації, що творить ядро всіх інших: еманципації людської одиниці, її тіла й духа, її потреб, бажань і вірувань, від усіх з гори накинених правил, формул і догм.

Зенон. Ну, Богу дякувати! От ти й дійшов до основного і найвишого — до анархізму! Іритулюю, але не завидую твоїй логіці.

Іляріон. До анархізму? Гм, може до анархізму, а може й ні. Коли приміром у філософії Кант розкопує давнішу догматику до самих основ і вчить нас не мішати суб'єктивного з об'єктивним і не твердити: се так мусить бути, бо того домагаєся мій розум, — але дошукувати ся об'єктивної правди незалежно від випадкового складу наших думок і спостережень, то хіба він анархіст? Коли Шопенгауер розвиває ціле наше розуміння світа на основі найбільш суб'єктивного і індивідуального явища — волі, то чи він тим самим анархіст? Коли Конт, Міль, Спенсер, Вундт відкинувши всі апіорні погляди і догми здвигають величю будову сучасного знання тільки на основі обсервацій, експериментів і критики, то чи вони анархісти? На всіх полях духового життя, в науці, літературі і техніці XIX вік розбив усі традиційні шкалярючі, якими давніше опутаний був людський дух, розвіяв усі догми, починаючи від Apostolicum і Tridentinum, а кінчаючи на неменьше догматичних droits de l'homme і на догматиці старого раціоналізму. Всюди проложено широкий, вільний шлях свободній думці, безмірно інтензивній праці одиниці, всюди дозволено їй виявляти весь запас її сили, бистроумности, оригінальности і глибини. Із давніх вузьких та крутих каналів, де що крок треба було оберегати ся, щоб не наскочити на колоду, скалу або підводний камінь, де й плавати можна було хіба невеличкими байдаками, людський дух вплив на широкий, безмежний океан, де простору багато і за яким манять нові, широкі світи, що обіцяють багаті скарби тим, хто відкриє їх. Ми вийшли в епоху нових конкістадорів, геройський вік таких завойовників у духовій сфері, як Гумбольдт, Нібуер, Гротенфенд, Дарвін, або таких героїв техніки, як Стефензон, Нобель, Едізон, Рентген. Адже сам XIX в. сотворив і розширив такі величезні поля людського знання, які не існували ще в XVIII

в., таку геологію і палеонтологію, органічну хемію, бактеріологію, електротехніку і багато інших. А в літературі чиж не те саме? Чиж на вступі XIX в. не блисли як два величезні метеори два наскрізь новочасні геніяльні поети — Шеллі і Байрон, оба — величні індивідуальності, свободні від пут традиції, високі революційні уми, революційні власне для свого часу тим, що ламали лід закорумбової традиції і естетичної тай усякої иньшої догматики? А далі — романтики, всі, від найрадикальніших до найбільше реакційних, усі були борцями за еманципацію людської душі, людського чуття, людської особистої вдачі від пут традиції, а коли й допускали якісь пута, то хіба добровільні, такі, які та душа сама, з внутрішньої потреби схоче наложити на себе. А далі який же ряд пречудових індивідуалістів у всіх літературах Європи! Шотляндець Борнс і Ірляндець Мур і Англичанин Діккенс і Француз Віктор Гюго і Німці Гайне та Ленау і Поляки Міцкевич та Словацький і Росіяне Пушкін та Лермонтов і наш Шевченко і Чех Гавлічек і стільки, стільки інших, хіба-ж се не історичні постаті, характерні для XIX віку? Вони, скажу сьміло, неможливі в жаднім попереднім віці, характерні власне тим, що виявили в своїм життю масу основних прикмет кожної своєї нації і що їх поезія була невідлучною частиною їх духової істоти, виразом їх життя, їх індивідуальним твором в більшій, сильнішій мірі, ніж се було можливе коли небудь давніше. І друга половина XIX в. іде далі в тім напрямі, бере ся під тим самим стягом. Чи маю називати її духових репрезентантів і протатоністів?

Зенон. Звільняємо тебе від сего. Признаємо, що задача, яку ти поклав собі, була не легка, і що, з невеличкою примішкою софістерії, ти виконав її — собі на вдоволенє.

Іляріон. Значить, ти не признаєш мені рації?

Зенон. Бачиш друже, твоє питанє нагадує мені питанє деяких завзятих католиків: як то, ви не вірите в папу? Алеж вірю, братіку, вірю! Себ-то вірю в те, що папа єсть, був і буде, що він живе в Римі, носить білий плащ, нюхає табак, має золотом шитий хрест на патинку — чого вам іще більше треба? Так само й тут. Як я можу не признати тобі рації, що всі ті люде і явища, яких ти тут навантажив нам таку

копицю, справді були в XIX в. і грали в ній таку чи сяку роль? Але одного я не признаю тобі: щоб се все вичерпувало зміст історії XIX в., було його головною характеристикою. Тут, друже мій, треба сягнути ще троха глибше. Тоді ти побачив би, що всі ті еманципацийні благодати, яких ти так багато навичисляв нам — що всі вони в добрій половині, а часом і зовсім швіндель, гумбуг чи як собі хочеш назви. Бо візьмим зараз першу з краю — еманципацию селян. Чи не було се в добрій половині надане голого права і відібране землі? І чи разом із тою славленою еманципациєю селян не прийшла також еманципация всяких п'явок, лихварів та здирців? Чи назвеш еманципациєю те, що в XIX віці зроблено на полі судівництва та адміністрації? Я назвав би се скорше реґляментацією, систематичним плеканєм бюрократії так могутньої, розгалуженої і коштовної, якої не було ще мабуть ніколи на сьвіті. І не диво, що на споді твоєї славленої еманципации сидить нужда, пролетаризация мас, деґенерация цілих поколінь.

Іляріон. Сей песимізм чинить честь твому серцю, але не твому розумови. Відчувавш живо горе сучасних, але не міркуєш, що кождий час мав своє горе і що приміром часи 30-літньої війни, Хмельщини і Руїни, навіть іще XVIII вік бачили зовсім иньші зразки терпіння, здирства та деґенерації, ніж нам і в сні сниться ся. Та звісно, біль болючий, але забутий.

Зенон. Чи так звана еманципация робітників не була тільки иньшою формою ярма? Вирвались із давніх цехів, гільдій та приписів на те тільки, щоб голі, голодні і свободні попасти ся в пазурі капіталістів. Та не досить сего. Почалась їх еманципацийна боротьба против капіталу. І шож бачимо? Чи в добрій половині і тут не було гумбугу? Чи поклики Прудона, Люї Бляна, Маркса, Ляссаля не були більш або менше сьвідомим дуренєм народа? Чи не обіцьювано тим масам грушок на вербі?

Іляріон. Не зневажай великих умів і великих серць! Абсолютної правди ніхто в жменю не захопив. А коли вони обіцьювали нераз таке, що не могло стати ся, то не забувай, що їх обіцянки розгрівали мільйони серць, будили рух, благородне змаганє в мільйонах душ, були тою дрібною квасу,

що заквашує все тісто, значить, причиняє ся до того, що з нашої муки буде добрий хліб.

Зенон. Ай, не говори мені про благородні душі тих панів! Послухай лишень, що вони говорять і пишуть один про одного! Прочитай спомини Герцена та листи Бакуніна про Маркса, послухай, як говорить Нювенгуїс про теперішніх проводирів соціальної демократії! Прочитай, що писав Бернштайн про Ляссаля, а що писали недавно соціалдемократи про Бернштайна! Послухай, як шанують ті „борці“ один одного на своїх конгресах, як кидають ся на кожного, хто посміє не згодити ся з ними або збридити собі їх роботу!

Іляріон. Політика, друже мій, так як кухня. Зазирнеш до середини, як що робить ся, то й апетит тобі відбере. А про всі ті сварки та лайки — мій Боже! Нехай собі люде будуть малі, дуже малі, але діло роблять велике.

Зенон. Що вся наша політична еманципация — чистий гумбуг, се, здаєть ся, ти й сам признав уже по троха. Як ти швидко виїхав на демократизм і республіканізм XIX віку! А забув шалений культ Наполеона, якому піддавали ся навіть такі люде, як Гайне і Віктор Гюго! Забув культ Николая в цілій Європі до 1848 р. Забув культ Бісмарка, комедию Буланжизму, англійський імперіялізм з Сесілем Родсом і Чемберленом. Чи все се — признаки вільнодумства і республіканізму? По мойому се старе, безкритичне, глупе і підле льокайство, з верха прикрите лахами конституціоналізму та націоналізму. І се не вирвані епізоди! Се основна течія XIX віку! Се навіть не боротьба, а ненастанний маскарад. Той сам абсолютистичний дух грає ся в піжмурки з народами: показує їм раз таку цяцьку, то знов иньшу, а все тільки на те, щоб спокійненько водити їх за ніс, куди йому треба. А в цілій науці XIX віку хиба не те саме? Зовсім як у нашій приповідці: пішов камінь по за ячмінь. Розсипалась наша наука на мільйони дрібниць, а саме головне, те що необхідно було-б знати кожному, лишила на боці. Тямиш, як мовить Фавст про Вагнера:

Er meint, dass er nach Schätzen gräbt,
Und froh ist, wenn er Regenwürmer findet.

Таке-ж і наша славлена наука. Виemanципувала ся від догм і формул — ніби то, і пішла рити се в дрібницях. Певне,

повинаходила мільони хробача, старих черепів та сотки порозбиваних планет. А що нам із того? Чи знаючи се все ми робимо ся мудрійші? Ні, ми робимось хіба мішками, в які напаковано всякого сьміття, а для життя, для дійсної житєвої боротьби ми нездалі. „Єдино же єсть на потребу“, а того одного власне дотеперішня наука не зуміла дати нам. А остатній її сьвіточ — Ніцше — чиж не був її руйновником? Чиж не проклямував на склоні XIX в. ще одну еманципацию — від усеї тої фальшивої еманципациї, яку ко твоїй думці дав нам XIX вік?

Евфрозина. Ну, пане Зеноне, тут і я підіпру вас. Мій любий братік величаючи еманципацийні здобутки XIX в. не знаю, чи навмисно чи припадком поминув еманципацию жінок.

Іляріон. Навмисно, сестричко. Бож у мене жінка такий же чоловік, як і мужчина. Еманципация мужчин від соціальних, політичних і духових пут дасть ширшу волю й жінці.

Евфрозина. Історія XIX-го віку показує щось зовсім пнакше. Еманципация мужчины дозволила йому виеманципувати ся й від жінки, здеґрадувала жінку на становище мебля, шільду або Вертгаймової каси. Говорю про ту верству, що найхарактернійша для XIX в., про середню, капіталістичну, промислову, бюрократичну. В тій верстві породились змагання до так званої жіночої еманципациї — чому? Бо становище жінки було нарушене, рівновага того життя, в яким вона жила доси, була звихнена. Бо мужчина виеманципував ся від жінки і вона почула себе зайвою.

Іляріон. А я й не знав, що моя сестричка також уміє воювати парадоксами.

Евфрозина. Невже се по твоєму парадокс? Алеж досить поглянути на живі факти без упередження, щоб побачити, що се дійсна правда. Чи селянка, робітниця думає про еманципацию? Ні. Вона спільниця і товаришка в праці мужа, і коли сей боре ся за поліпшенє свого побуту, вона боре ся разом з ним, бо знає, що се поліпшенє буде поліпшенєм і для неї. А в середній верстві зовсім не те. Що має спільного жінка судії, старости, комісаря податкового або якого небудь архівного моля з занятєм свого чоловіка? Нічого-сїнько. Вона в переважній більшості випадків навіть не розуміє того занятя, не може зрозуміти, по що і кому воно

придатне. Вона знає тільки, що її муж має принести їй кожного першого стільки і стільки грошей, а по над те интересуєся хіба його авансом, квінквеніями, пенсійними умовами, — знов таки з погляду на місячний дохід. Чим може бути для неї такий чоловік, котрого більша половина життя проходить у сфері зовсім чужій для неї, котрий із тої сфери приносить до дому день у день хіба тільки втому, роздразнене, отупіне, вісти про „носа“, дисциплінарки і тисячні бюрові неприємности? Скажи, чи такий чоловік своїм способом життя не виеманципував ся від жінки цілковито? Він їй не товариш, вона не зацікавлена його ділом і він для неї в найліпшій разі дійна корова; для свого серця, для своєї фантазії вона шукає иньшого заняття. Щаслива та, що може знайти те занятє в своїх дітях. А чимжеж при таких відносинах робить ся жінка для чоловіка? Коли він оженив ся з любови, взяв бідну і сам бідний, то се правдива трагедія. Він швидко мусить побачити в жінці п'явку, що висисає його соки, що звисла на його заробок — і швидше чи пізнійше він перестане поважати її, а найменше неповіджене в його кар'єрі, найменше нещастє переміняє його рай на пекло. Для того більшість інтелігентних мужчин боїть ся сеї трагедії і женить ся без любови. Вони мали час вишафувати весь запас своєї любови ще перед шлюбом. Великі міста і ті багаті „резервові армії“ жінок вибитих із натуральної колії дають їм до сего багато нагоди, роблять легальне подруже люксузом, чимось трохи що не сьмішним, філістерським, негідним характеру „свобідного, незалежного“ чоловіка. Скажи сам, чи не тим духом надихані сотки отих ніби гумористично-сатиричних часописей, що зробили ся такою характерною появою особливо в другій половині XIX в.? Що значать усі ті дотепи про тещу, про пантофлярів, про Ирод-баб, якими заповнюють ся всякі *Journal amusant*, *Fliegende Blätter*, *Pschütt*, а яких малпує також наша молода славянська карикатура?

Іляріон. А що, Зеноне, не казав я тобі, що моя сестра небезпечний союзник? Чуєш, як побиває, як мовляв покійний Огоновський, тяженьким тараном твою кавалерську філософію!

Зенон. Або побиває, або й ні. Філософія та сама, а радше факти ті самі, тільки що пані дивлять ся на них зі становища жінки, а я зі становища чоловіка; паню вони обурюють,

а я вважаю їх патуральним впливом наших відносин і — приймаю спокійно.

Евфрозина. А коли такий пан у трицятім, трицять п'ятім або сороковім році женить ся, то чого він шукає в жінці? Або грошей, віна, для своїх промислових, біржових чи яких там спекуляцій, або краси — щоб мати парадний шільд, або коннексий та протекций. Жінка сама собою, її душа, розум, чуте — все се не входить в рахунок, і в подружжю не находити заспокоєня. Отсе єсть головне жерело феміністичного руху. Жінка середньої верстви побачила себе зайвою в життю; забажала знайти собі місце, знайти занятє обік мужчини. Їй не стілько хочеть ся зарібку — феміністки звичайно мають сяк-так забезпечене істнуванє, — як радше заповнення тої порожнечі і безцільності житя, на яку засудила їх еманципация мужчин. І замісь бути помічницею мужчині в його еманципацийній боротьбі, інтелігентна жінка робить ся його конкуренткою, подекуди навіть його ворогом, і замісь помагати справі загального поступу, спинює її, вносячи в поступовий рух неיותרне замішаннє та усобицу.

Зенон. Ну, я й не знав, що пані такий ворог жіночої еманципациї.

Евфрозина. То то й єсть: не знав! Се ви не перший мужчина, що довгі роки жиє обік жінки, ніби то в приязни і товаристві, а не знає, що у неї на душі. І не тому не знає, що вона робить із сего якийсь великий секрет, а тому, що ніколи не поцікавив ся розвідати. А не поцікавив ся тому, бо не припускав, щоб вона могла знати і думати щось таке, на що варто би звернути увагу.

Іляріон. Ну, сестричко, се ти вже впадаєш у „еманципацийну“ фразеологію! „Він мене не розумів!“ — тямив?

Евфрозина. А з твого боку не дуже то гарно пригадувати мені се. А пану Зенонови мушу ще сказати, що я зовсім не ворог жіночого змагання до рівної з мужчинами осьвіти і науки і праці. Тільки той жіночий сепаратизм, до якого доходить змаганє сучасних інтелігентних жінок, видаєть ся мені явищем ненормальним і для справи поступу зовсім непожиточним. В мужчині і жінці сотворила природа не дві раси, не дві окремі нації, а дві часті одної цілості. От тим то змаганє винайти для жінок якусь саможиттєвість, якусь стежку окрему

від мужчин — глупе і неприродне. Те, що ми бачили в ХІХ віці, повинно вести нас зовсім у противний бік: треба вчити жінок і мужчин спільного життя, спільної праці, товаришования і співділяння й по за сферою полових відносин.

Іляріон. Ну, та се питання рівності, а воно дуже скомпліковане і буде певно змістом історії ХХ віку. Чи так, сестричко? Спасибі тобі, що ти так гарно підперла мої висновки!

Зенон. І мої.

Евфрозина (*сміється*). Се моя найкрасша надгорода, що обидва панове вважаєте мене за свою союзницю. Видно, що жіноча удача не стратила ще своєї синтетичної сили.

Іляріон і Зенон. І не стратить її певно і в ХХ віці.

Евфрозина. Ну, та годі вже нам дебатувати. Зближаєся дванадцята година. Врочиста хвиля! Перейдемо до сальону! (*Всі троє переходять до скромного сальону, де на середині стоїть столик накритий вишиваним обрусом, заставлений бутельками і чарками*).

Іляріон (*наливає*). Ну, любі мої, тепер, у останні хвилини ХІХ в. вищем вічну пам'ять того нашого батька, віку великої праці, кольосальної боротьби і великих здобутків, віку еманципації —

Зенон. Віку великої бляги, великого фарисейства, великих помилок і ілюзій, віку руйнування, нігілізму і безхарактерності. (*Годинник починає бити дванадцять*).

Іляріон і Зенон. Requiescat in pace! (*Кидають чарки до долу*).

Іляріон. А ти сестричко?

Евфрозина. Він дав мені найкраще, що могло дати мені життя — дав мені ілюзію молоді любови. Я не вібу по ньому чарки.

Іляріон (*наливає шампанське*). А тепер найжизне, шумить, красується і ликує новий, двадцятий вік і нехай принесе сповнене всіх чесних, чоловіколюбних змагань! Vivat, crescat, floreat!

Зенон. Vivat, crescat, floreat! (*Пють*).

Іляріон. А ти, сестричко?

Евфрозина. Ся чарка не для мене. Новий вік не дасть мені того, чого не дав минулий. (*Затулює очі хусткою і відвертаєся*).

Іван Франко.

